

Рівненський обласний інститут післядипломної
педагогічної освіти
Лабораторія інклюзивна освіта

Вісник

*науково-дослідницької
лабораторії інклюзивної освіти*

Випуск 2

Вісник науково-дослідницької лабораторії інклюзивної освіти. Вісник №2 / [упоряд. Антонюк Л.В.]. Рівне:РОІППО, 2011 – 43 с.

Упорядник: Антонюк Л.В., завідувач лабораторії інклюзивної освіти

Рецензент:

Савчук Л.О., кандидат наук з корекційної педагогіки, доцент, завідувач кафедри корекційної освіти Рівненського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

Рекомендовано до друку Вченою радою РОІППО (протокол №2 від 04.04.2011р.).

У віснику розміщені виступи педагогічних працівників із науково-практичних та науково-методологічних семінарів щодо формування готовності педагогічних кадрів до роботи із дітьми з особливими освітніми потребами в умовах інклюзивної освіти.

Рекомендовано для експериментальних навчальних закладів та педагогічних працівників, що цікавляться інклюзивною освітою.

Зміст

Формування готовності педагогічних кадрів до роботи з дітьми з особливими потребами в умовах інклюзивного навчання.....	4
Основні принципи особистісно зорієнтованого навчання школярів.....	10
Особливості роботи практичного психолога з педагогічним колективом в інклюзивній школі.....	18
Психолого-педагогічні особливості роботи з девіантними підлітками.....	22
Впровадження інклюзивної освіти в навчальному закладі.....	32
Соціально-психологічний супровід дітей із особливими освітніми потребами.....	36

Антонюк Лілія, завідувач лабораторії
інклюзивної освіти Рівненського
обласного інституту післядипломної
педагогічної освіти

***Формування готовності педагогічних кадрів до роботи з
дітьми з особливими потребами в умовах інклюзивного
навчання***

У даній статті проаналізовано стан проблеми готовності педагогічних кадрів до роботи з дітьми з особливими потребами, визначено основні завдання інклюзивної освіти відповідно до Концепції Міністерства освіти і науки України. Автор пропонує ряд завдань, які сприятимуть фахової підготовці майбутніх педагогів в умовах інклюзивного навчання.

Ключові слова: інклюзія, інтеграція, інклюзивна освіта, соціальна адаптація, соціальну інтеграцію, моніторинг.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями.

Проблема навчання дітей з особливими потребами набуває широкої актуальності сьогодні. Інклюзивна освіта стає доступною для дітей з особливими потребами, адже право на рівний доступ до якісної освіти та навчання за місцем проживання в умовах загальноосвітнього закладу – це право всіх дітей. Настала потреба у створенні належних умов для навчання таких дітей у загальноосвітніх навчальних закладах. Такі заклади стають центрами реабілітації, адаптації дітей до оточення. Навчання в інклюзивних освітніх закладах є корисним як для дітей з особливими освітніми потребами, так і для інших дітей, членів родин та суспільства в цілому.

На сьогодні людство переходить до нової світоглядної парадигми – “єдине суспільство, яке включає людей з різноманітними проблемами”. Сучасною світовою тенденцією є прагнення до деінституалізації та соціальної адаптації осіб з особливостями психофізичного розвитку. Починає формуватися нова культурна й освітня норма – повага до людей фізично та

інтелектуально неповносправних, що й фіксує міжнародне законодавство на рівні ООН. Згідно зі статутом Організації Об'єднаних Націй, Всесвітньою декларацією про права людини діти-інваліди мають рівні права і можливості з іншими людьми. Конвенція про права дитини та Декларація про права інвалідів, ухвалені Генеральною асамблеєю ООН, серед пріоритетів визначають право дитини з особливостями психофізичного розвитку на освіту, медичне обслуговування, професійну підготовку та трудову діяльність. Ці та інші міжнародні документи спонукають кожну державу до узгодження національного законодавства з їх основними положеннями.

На шляху розбудови демократичної держави Україна теж не лишилася осторонь означених проблем. Про це наголошується в Конституції України, Законах України “Про освіту”, “Про загальну середню освіту”, “Про основи соціальної захищеності інвалідів України”, “Про охорону дитинства” та ін. Окремі державно-правові акти спрямовані на створення соціально-економічних умов для інтеграції в суспільство дорослих і дітей з особливостями розвитку, зокрема, Державна національна програма “Освіта” (Україна ХХІ століття), у свій час була Державна програма “Діти України”, рішення Колегії МОН України тощо.

Втім, на сьогодні в Україні спостерігається парадоксальна, але, в цілому, типова для трансформаційного періоду ситуація, що характеризується наявністю законодавства, яке декларує права дітей з особливими потребами на розвиток, здобуття освіти, соціальну інтеграцію, і, водночас, не вказує практичних механізмів їх реалізації. Державна соціальна політика значною мірою зорієнтована на сегрегацію та ізоляцію дітей з особливостями психофізичного розвитку. Продовжує побутувати позиція, що оптимальним варіантом соціалізації цих дітей, з позиції держави, є перебування їх у закладах інтернатного типу. До негативів такого стану речей можна віднести відірваність дитини від широких соціальних контактів, сім'ї, обмеженість кола міжособистісної взаємодії, незадовільний соціально-освітній рівень, зниження конкурентноспроможності на ринку праці. Практика засвідчує, що після закінчення школи-інтернату частина дітей виявляється все ще не пристосованою до соціального середовища, не зовсім

адаптованою в ньому, а інтелектуальний потенціал випускників використовується, ігнорується, ставлення до них з боку держави радикально не помінялось.

Для успішного входження в суспільство молодих людей з особливостями психофізичного розвитку винятково важливого значення набуває їх навчання в інтегрованих умовах. Людство накопичило чималий досвід залучення дітей з особливостями психофізичного розвитку до загальноосвітніх навчальних закладів, ініціаторами якого є переважно батьки. Якомога раннє залучення дітей з особливостями психофізичного розвитку до діяльності в колективі здорових однолітків сприяє розвитку у них самостійності, впевненості, сміливості, інших особистісних якостей. Вони стають повноцінними членами суспільства, не потребують сторонньої допомоги, усвідомлюють свою значущість для близьких, суспільства, держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковане розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття.

В зв'язку з цим Міністерством освіти та науки України було розроблено проект Концепції, яка пропонує шляхи впровадження інклюзивної освіти.

Вирішальною умовою реалізації концепції є комплексне розв'язання питань, пов'язаних з кадровим, навчально-методичним, нормативно-правовим і організаційним забезпеченням інклюзивної освіти.

1. Удосконалення існуючої законодавчої та створення нормативно-правової бази розвитку інклюзивної освіти, спрямоване на вирішення таких основних питань:

- здійснення аналізу чинного законодавства в галузі освіти та внесення необхідних змін і доповнень, з метою приведення його у відповідність до міжнародних стандартів;
- розроблення Примірного положення про інклюзивне навчання;
- внесення змін до Положення про центральну та республіканську (Автономна Республіка Крим), обласні, Київську та Севастопольську міські, районні (міські) психолого-медико-педагогічні консультації.

2. Інституційні зміни передбачають:

- розвиток мережі інклюзивних шкіл;
- використання системи спеціальних загальноосвітніх закладів як інформаційно-методичного ресурсу для впровадження інклюзивного навчання;
- створення у складі органів управління освітою окремого структурного підрозділу з питань освіти осіб з особливими освітніми потребами та визначення спеціаліста, для координування діяльності щодо запровадження інклюзивного навчання;
- введення у Класифікатор професій нової освітньої кваліфікації – асистент вчителя.

3. Впровадження інклюзивної освіти зумовлює необхідність подальшої модернізації вищої педагогічної освіти і системи підвищення кваліфікації педагогічних кадрів, що передбачає:

- забезпечення спеціальної підготовки і перепідготовки педагогічних кадрів для роботи з дітьми з особливими потребами в умовах інклюзивного навчання;
- забезпечення спеціальної підготовки консультантів обласних та районних (міських) психолого-медико-педагогічних консультацій з питань навчання та розвитку дітей з особливими освітніми потребами в умовах інклюзивного навчання;
- запровадження системної організаційно-методичної, консультативно-роз'яснювальної роботи серед керівників навчальних закладів, громадськості, батьків щодо забезпечення права дітей з особливими потребами на освіту.

4. Навчально-методичне забезпечення освітнього процесу в умовах інклюзивного навчання передбачає:

1) розроблення методичних рекомендацій:

- щодо особливостей організації навчання, комплексної реабілітації, створення передумов для соціалізації дітей дошкільного та шкільного віку в умовах інклюзії;
- щодо використання інноваційних технологій педагогічними працівниками в процесі інклюзивного навчання;
- щодо психолого-педагогічного супроводу сімей, у яких виховуються діти з особливими освітніми потребами та психологічна робота з батьками здорових дітей у контексті сприяння інклюзивному навчанню;

2) розроблення критеріїв оцінювання навчальних досягнень учнів з особливими освітніми потребами, які навчаються у загальноосвітніх школах в умовах інклюзивного навчання;

3) забезпечення корекційно-розвивальної складової в умовах інклюзивного навчання, яка спрямована на вирішення специфічних завдань, зумовлених особливостями психофізичного розвитку учнів і потребує впровадження особистісно орієнтованих програм навчання та реабілітації за індивідуальним та диференційованим підходом.

Формулювання цілей статті (постановка завдання).

З метою наближення до цих проблем сприяння їх вирішенню створено науково-дослідницьку лабораторію інклюзивної освіти колектив Рівненського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти вважає, що результативність впровадження інклюзивної форми навчання в експериментальних закладах освіти дасть можливість зазначити такі позитивні зрушення: краща підготовленість молоді з особливими потребами до життя в суспільстві, а також готовність самого суспільства враховувати потреби своїх громадян; підвищення мотивації дітей з особливими потребами до навчання. До проблем упровадження інклюзивної освіти можна віднести слабку підготовку педагогічних кадрів, які ще не готові працювати з дітьми з особливими освітніми потребами.

Важливою умовою ефективності освітнього інтегрування є підготовка педагогів, тому для науково-дослідної експериментальної роботи лабораторії інклюзивної освіти визначено тему: ***“Формування готовності педагогічних кадрів до роботи з дітьми з особливими потребами в умовах інклюзивного навчання”***

Відповідно до дослідження визначено наступні **завдання**, які будуть впроваджуватися:

- вивчити та проаналізувати теоретичне надбання світової педагогіки і психології стосовно інклюзивної освіти та організації роботи її упровадження;
- виділити основні етапи еволюції ставлення суспільства до осіб з особливостями психофізичного розвитку в різних соціокультурних і соціоантропологічних контекстах;

- здійснити системний аналіз методологічних засад і науково-теоретичних підходів до проблеми сумісного навчання школярів з особливостями психофізичного розвитку та їхніх здорових однолітків;
- дослідити генезис процесу залучення таких дітей до загальноосвітніх навчальних закладів;
- сформувати рівень обізнаності кожного педагога із особливостями роботи з дітьми з особливими освітніми потребами;
- забезпечити функціонування системи готовності педпрацівників до інклюзивної освіти;
- визначити й експериментально перевірити оптимальні організаційно-педагогічних умов інклюзивного навчання дітей з особливостями психофізичного розвитку;
- теоретично обґрунтувати, розробити та перевірити на практиці модель інклюзивного навчання дітей з особливостями психофізичного розвитку; розробити та апробувати: схеми, алгоритми, програми, технології інклюзивної освіти;
- здійснити соціально-психологічний моніторинг атитюдів проблем інклюзивного навчання дітей з особливостями психофізичного розвитку в Україні; пропагувати та апробувати результати дослідження на науково-практичних конференціях, семінарах і науково-творчих звітах тощо.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів.

Отже, у процесі такої роботи прийдемо до наукової новизни та практичного значення регіонального експерименту, що полягає у одержанні результатів:

- полягатимуть в тому, що вперше буде розроблена та обґрунтована концепція інклюзивної освіти;
- виділено систему формування професійної компетентності вчителя, який працює з дітьми з особливими освітніми потребами, як основа удосконалення його професійної майстерності;
- підвищено рівень обізнаності із моделлю інклюзивної освіти й розвитку творчих можливостей педагогічного колективу у системі післядипломної педагогічної освіти.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямку.

Процеси інтеграції дітей з особливими освітніми потребами в загальноосвітні навчальні заклади набудуть значного поширення і стануть успішними за умови зміни ставлення в суспільстві до цих дітей та до ідеї інклюзії, покращення матеріального забезпечення системи освіти, здійснення необхідної фахової підготовки майбутніх педагогів і проведення їх масової перепідготовки.

Спільно ми зможемо впливати на системні зміни, сприяти тому, що з часом інклюзія стане для України звичним явищем.

Використана література:

1. Бондар В. Інтеграція дітей з обмеженими психофізичними можливостями в загальноосвітні заклади: за і проти. //Дефектологія. – № 3. – 2003. – С. 2 – 5.
2. Всеукраїнський фонд «Крок за кроком». Програма «Інклюзивна освіта».
3. <http://www.ussf.kiev.ua./index.php?go=Inklus>
4. Проект. Концепція розвитку інклюзивної освіти. <http://www.mon.gov.ua/gr/obg/>
5. Національна Асамблея Інвалідів України. Програма: «Через освіту до соціальної інтеграції». <http://naiu.org.ua>
6. Софій Н.З., Найда Ю.М. Концептуальні аспекти інклюзивної освіти / Інклюзивна школа: особливості організації та управління: Навчально – методичний посібник / Колупаєва А.А., Найда Ю.М., Софій Н.З. та ін. За заг. ред. Даниленко Л.І., - К.:2007. – с. 128

Тищенко Лілія Романівна,
доцент кафедри корекційної
освіти РОППО

Основні принципи особистісно зорієнтованого навчання школярів

Перед сучасною школою стоїть завдання сприяти становленню дитини як неповторної індивідуальності, розвивати її творчий потенціал, прагнення до самостійної пізнавальної

діяльності. Традиційна методика переважно спрямовує учнів на запам'ятовування програмового матеріалу та її відтворення. У північних народів є простий і мудрий афоризм: «Якщо подарувати людині одну рибину, вона буде ситою один день. Якщо подарувати дві, буде ситою два дні. Якщо навчити ловити рибу – буде ситою все життя». Так і в навчанні: скільки б у школяра не було предметних знань і вмінь, старанності, сумлінності – їх усе одно буде замало для подальшого успішного навчання і розвитку. Кількість нової інформації, яку мають опанувати учні, збільшується щороку. Але як уникнути при цьому перевантаження учнів? Цю проблему неможливо вирішити за рахунок збільшення кількості годин на вивчення окремих предметів і терміну навчання в школі.

Необхідно будувати нову школу: школу діалогу, школу, яку творять самі діти спільно з учителями. У цьому сенсі є актуальним особистісно орієнтований підхід до навчання. Це цілісна психолого-педагогічна концепція, що охоплює різні сторони навчального процесу.

Узагальнення здобутків педагогічної теорії і практики дає змогу виділити основні ідеї особистісно орієнтованого навчання:

- школа складає частину життя;
- велика увага приділяється навчанню як процесу, а не як результату;
- активне залучення учнів до розв'язання проблем і планування;
- задоволення навчальних проблем кожної дитини на уроці;
- особлива увага до групових і парних форм роботи;
- домінуюча форма навчального спілкування – діалог між учнями, учнями та вчителем;
- формування в учнів раціонального способу дій;
- залучення учнів до аналізу своєї діяльності, стимулювання їхнього самооцінювання.

Уроки, побудовані на особистісно орієнтованій взаємодії, дають змогу здійснити індивідуальний підхід, стимулюють пізнавальну активність, навчають школярів визначати шляхи здобуття ґрунтовних знань, умінь і навичок.

За основу початкових положень та керівних ідей особистісно зорієнтованої освіти можна взяти такі головні принципи:

1. Принцип гуманізму, який виходить з того, що людина є найвищою цінністю. У контексті освіти це істинне розуміння свого місця в житті та суспільстві й досягнення цього положення.

Гуманістичні взаємовідносини у школі мають прийти на зміну авторитарним, маніпулятивним. Педагогічна діяльність вчителя спрямовується, в першу чергу, на дитину, формування та розвиток у стосунках між вчителем та учнями гуманістичних засад: любові до людини, глибокої поваги до людської гідності, позитивного сприйняття індивідуальних особливостей іншої людини, визнання її прав і свобод, бажання співчувати та допомагати іншим.

2. Принцип діяльності. Суть цього принципу полягає в тому, що в діяльності – свідомій цілеспрямованій активності, особистість найбільш розвивається, створює саму себе.

«Здібності формуються у діяльності», зазначав Л.С.Виготський. Сучасний навчальний процес неможливий без орієнтації педагога на активну позицію учня, усвідомлення ним процесу навчання. «Допоможіть дитині зробити це самій» – головне правило сучасного підходу до навчання. Завдання вчителя – не передача знань, формування умінь і навичок, а організація особистої діяльності учнів з самонавчання, самовдосконалення, саморозвитку. Вчити слід не готовим думкам, а думати, мислити. Справжні знання повинні базуватися не на запам'ятовуванні, а на розумінні – не «донести», «пояснити», чи «показати» учням (фактично, підмінювати діяльність дітей учительською), а організовувати спільний пошук розв'язання завдань.

У дитини від природи закладений потяг до знань, потреба у нових враженнях, захопливому сприйнятті світу, під час якого пробуджується дитяча цікавість, допитливість, разом з тим розвивається спостережливість, здатність до аналізу. Підтримувати бажання вчитися, розвивати пізнавальну активність, самостійність – вимога до організації навчальної діяльності учнів. Велика увага приділяється навчанню як процесу, а не як результату, де відбувається активне залучення всіх учнів до навчальних проблем: їх усвідомлення, планування вирішення, пошук способу, його перевірка, контроль умінь та навичок, самооцінка. «Коли людей почнуть вчити не тому, **що**

вони повинні думати, а тому, **як** вони повинні думати, то тоді зникнуть всякі непорозуміння». (Г.Ліхтенберг).

3. Принцип самоорганізації полягає в тому, що особистість як складна система у своєму формуванні залежить від великої кількості внутрішніх чинників, які у взаємодії із зовнішніми чинниками визначають можливий шлях її розвитку.

Особистісно зорієнтоване навчання має забезпечувати розвиток і саморозвиток особистості дитини, виходячи з її індивідуальних особливостей як суб'єкта пізнавальної діяльності, дає кожній дитини змогу, спираючись на свої здібності, нахили, інтереси, особистісні цінності, суб'єктивний досвід, можливість реалізувати себе в пізнавальній та інших видах діяльності.

Культивування унікального досвіду дитини, підтримка її творчих починань, захист та розвиток індивідуальності, неповторності має особливе значення для розвитку її особистості.

4. Принцип інтегрованості чи цілісного сприйняття світу полягає в розкритті єдності різних протилежних властивостей та явищ реального світу. Інтегроване навчання забезпечує становлення особистості учнів, розвитку їх особистісних якостей (розумових, моральних, естетичних). Це сприяє формуванню у школярів уміння і бажання осмислено і комплексно пізнавати ті чи інші процеси, явища; порівнювати альтернативні погляди; здійснювати правильний вільний вибір; критично мислити, оцінювати та творчо вирішувати проблеми.

5. Принцип варіативності змісту і форм навчального процесу, вибір яких повинен здійснювати педагог з урахуванням мети розвитку кожної дитини, її психологічної, педагогічної підтримки в процесі пізнання. Зміст навчання, його форми і методи підбирають та організовують так, щоб дитина могла проявити вибірковість стосовно предметного матеріалу, його виду, форм. Вчити треба не просто групу (клас), а особисто кожну дитину. Навчання має бути диференційованим, з урахуванням індивідуальних особливостей дітей. Це передбачає використання методів, прийомів та форм спрямованих на корекцію навчальної діяльності дітей, які повільно засвоюють навчальний матеріал, і на поглиблене вивчення знань тих дітей, що навчаються з випередженням.

6. Принцип діалогічної взаємодії. Це взаємодія рівноправних суб'єктів освіти – вихователя й дитини.

Нагадаємо думку В.Сухомлинського про те, що навчання – не механічна передача знань з голови вчителя до учня, а насамперед гуманне спілкування. Одне із важливих завдань вчителя – організація спілкування, навчального діалогу учнів. Вести такий діалог вчитель має лише як рівноправний учасник дискусії. Його пропозиції, думки, оцінки мають бути відкриті для критики так само, як дії та вислови інших. В діалозі велика увага надається культурі вчителя, його голосу, інтонації, мовленню. «Розмовляйте з дитиною, а не говоріть їй» – підкреслював В.Сухомлинський.

У діалозі «учитель-учень» дотримується принцип поступового зменшення допомоги з боку вчителя і збільшення долі самостійної діяльності дитини. О.Я.Савченко зауважує, що діалог між вчителем та учнями, між дітьми має стати домінуючою формою спілкування, спонукати до вільного обміну думками, враженнями, вчитель при цьому організовує, стимулює, співпрацює з дитиною. Адже саме в такій взаємодії діти вчатьса самостійно міркувати, дискутувати, відстоювати свої думки, ставити запитання, бути ініціативними в набутті нових знань.

Психологи стверджують, що «інкубатором самостійного мислення, пізнавальної ініціативи дитини є не індивідуальна робота під керівництвом учителя, а спільна робота дітей у групі» (Г. Цукерман).

Основною формою організації навчання має бути навчальна дискусія, яка здійснюється як всередині роботи груп, так і на рівні міжгрупової взаємодії.

7. Принцип розвивального навчання.

Навчання повинно мати розвивальний характер, стимулювати учнів до активної мислительної діяльності, не просто отримувати готові знання, а розуміти їх, пропускати через себе. Навчання – «процес самостійних відкриттів, повинен завжди учнями переживатися і приносити радість праці, радість успіху в навчанні» (О.К. Дусавицький). Принцип взаємозв'язку навчання і розвитку передбачає цілеспрямований розвиток пізнавальних і творчих можливостей дитини в різних видах

діяльності, стимулювання різними засобами її пізнавальних потреб, формування вміння застосовувати набуті знання.

Ефективним є лише те навчання, яке «йде попереду» розвитку. «Навчання має вести за собою розвиток особистості» (Л.С. Виготський). Організація навчального процесу має орієнтуватися не на вчорашній, а на завтрашній день розвитку. Ми повинні не просто спиратися на здібності учнів, а формувати нові.

Метою розвивального навчання є отримання не зовнішніх (кількісних, наприклад сума знань, умінь і навичок), а внутрішніх результатів розвитку особистості (якісних – зміна учня самого себе як суб'єкта навчання, розвиток таких психологічних якостей як свідомість, самостійність, активність, відповідальність, ініціативність, здатність до самовдосконалення та рефлексії).

8. Принцип мотиваційного забезпечення навчання.

Сучасний навчальний процес неможливий без формування позитивного ставлення учнів до навчання. Для цього треба спиратися не лише на почуття обов'язку чи волю, а на природну допитливість, емоційність, інтелектуальний потенціал дитини, її самооцінку, тощо. Розвивати слід особистісну зацікавленість дитини в навчальній діяльності – внутрішню пізнавальну мотивацію (самотивацію). Внутрішньо-пізнавальна мотивація школяра має бути пов'язана зі змістом навчальної діяльності, що передбачає елементи дослідження, використання форм та методів пошукової діяльності, які б стимулювали учнів до самостійного оволодіння знаннями (самодіяльність). Саме в такій діяльності діти відчують задоволення своїх пізнавальних потреб, інтересів та нахилів, пробудження почуття гідності; в учнів формується усвідомлення власних змін, власного росту, самовдосконалення – найважливіших умов формування позитивної мотивації до навчання.

Людині властиве прагнення поліпшувати своє положення, результати своєї діяльності. Це потреба в успіху, досягненні, яка характеризується прагненням перевершити раніше досягнутий рівень виконання, зробити щось кращим. Це прагнення потрібно заохочувати і активізувати. Важливо, щоб учні самі визначили, що вони досягли на даний момент і які почуття у них викликає цей рівень, чи задоволені вони собою, чи хочуть

досягнути більшого. Стимули, які рекомендується знаходити і застосовувати вчителю, спираються на тонкі, делікатні «підштовхування» і виключають відкритий тиск, грубе силування. «Як красиво ти сьогодні написав. Майже всі букви рівні, без помилок. Якщо будеш старанним, то завтра твоє письмо буде бездоганим» – відмітить уважний вчитель. Долаючи труднощі, учень отримує задоволення, він радий і гордий з того, що справа зроблена. Це приводить його в активний стан, повний енергії та бажання діяти.

9. Принцип адекватної оцінки результативності діяльності учнів.

Темпи розвитку особистості глибоко індивідуальні, і завдання вчителя – не вивести всіх на певний заданий рівень знань, умінь і навичок, а забезпечити розвиток особистості кожного учня, пробудити в ньому потребу пізнання, самовдосконалення. Оцінка має відображати персональний розвиток школяра, удосконалення його навчальної діяльності. Тому, якщо учень працює на межі своїх можливостей, він обов'язково заслуговує високої оцінки, навіть, якщо з точки зору можливостей іншого учня це доволі посередній результат. В оцінці результатів важливо не засвоєння знань, умінь і навичок учнями, а вона є доказом того, що всі учні, навіть «слабкі» здатні розвиватися. Зосередити увагу слід не на результаті навчання, а на його процесі (засвоєнні способів дій). Позитивну оцінку повинна отримувати будь-яка активність дитини у пошуку, навіть та, яка веде до невірному результату або нерационального способу чи виражена у непередуманих діях. Оцінка вчителя завжди персоніфікована і спрямована на конкретні дії учня. Не слід порівнювати учнів один з одним, а лише динаміку росту дитини відносно її попередніх результатів. Важливо перемогти не інших, а самого себе.

Проте, слід пам'ятати, що дії учня не повинні залежати від оцінки вчителя. Залежність від зовнішньої (вчительської) оцінки знижується тоді, коли у школярів формується внутрішня оцінка – самооцінка.

10. Принцип формування самоконтролю та самооцінки учнів.

Формування самооцінки є важливою умовою розвитку учнів, їх адекватного ставлення до себе, своїх здібностей та

умінь. Насамперед слід змінити ставлення вчителя, а головне дитини до помилки. Адже помилка вчить, і не так сама помилка, як її причина. Вона ніби сигнал учню: чому я помилився? Помилки неминучі під час навчання. Відомо, що помиляється той, хто не працює (в даному випадку, не вчиться). «Помилку зробити не соромно, а соромно її приховати» – зазначає А.Воронцов. За допомогою помилки можна навіть стимулювати роботу учнів: «Прекрасна помилка!», «Невипадкова помилка!», «Спасибі, твоя думка не зовсім правильна, але спонукає до роздумів». Необхідно діяти так, щоб помилка здавалася легко поправною, щоб те, до чого ми підводимо учнів, здавалося їм не важким. Важливо, створити ситуацію необхідності контролю, для того, щоб у школярів формувались відповідальність за свою діяльність, впевненість у собі.

Завдання особистісно орієнтованого навчання – навчити дітей міркувати, дискутувати, відстоювати свої думки, ставити запитання, бути ініціативними в набутті нових знань. Навчати – означає допомагати засвоювати знання. Головне завдання вчителя – забезпечити кожному учню можливість виявити себе як суб'єкта навчально-пізнавальної діяльності.

Література

1. Воронцов А.Б. Практика развивающего обучения по системе Д.Б.Ельконина – В.В.Давыдова. – М.: ЦПРО «Развитие личности», 1998.
2. Выготский Л.С. Педагогическая психология. – М., 1991.
3. Дусаицкий А.К. Развитие личности в учебной деятельности. – М.: Дом педагогики, 1996.
4. Каптерев П.Ф. Избранные педагогические сочинения. – М.: Педагогика, 1992.
5. Савка О. Основні ідеї особистісно орієнтованого навчання. // Початкова освіта. Методичний порадник. Випуск 14. – 2007. №20.
6. Савченко О.Я. Дидактика початкової школи. – К.: Генеза, 2002.
7. Сухомлинський В.О. Вибрані твори: У 6 т. – К., 1979. – Т 1.
8. Тищенко Л.Р. Мотивація навчальної діяльності молодших школярів. // Нова педагогічна думка, – 2006. – №2. С. 49-52
9. Томашевська Т. Особистісно зорієнтоване навчання: основні

- принципи і пріоритети. // Завуч, – 2006. – № 30. С.11-12
10. Цукерман Г.А. Совместная учебная деятельность как основа формирования умения учиться. – М., 1998.

Якута Тетяна, методист кабінету-центру практичної психології і соціальної роботи РОППО

Особливості роботи практичного психолога з педагогічним колективом в інклюзивній школі

Професійна підготовка майбутнього педагога передбачає оволодіння ним знань з вікової та педагогічної психології, врахування особливостей розвитку дитини на кожному віковому етапі під час планування навчально-виховного процесу. Водночас не достатньо розкритим залишається прикладний аспект сучасної психологічної науки: застосування отриманих знань у безпосередній взаємодії педагога з учнями, колегами і батьками. Молодий педагог приходить до школи озброєний теоретичними знаннями, однак йому часто бракує практичних навичок, щоб застосувати ці знання у роботі. Налагодження взаємодії педагогічного колективу з психологічною службою створює широкі можливості для розширення сфери застосування психологічних знань педагога, робить більш різноманітними форми роботи класного керівника, сприяє гармонізації психологічного клімату у колективі, стимулює професійний і особистісний розвиток кожного вчителя.

Робота з педагогічним колективом – один з провідних напрямків діяльності психологічної служби освітнього закладу. Значну частину свого шкільного часу учень проводить у взаємодії з педагогами. Важливу роль у формуванні особистості школяра відіграють не лише як професійні якості вчителя, так і його особистісні характеристики: бажання пізнавати себе, вміння будувати діалог, володіти собою, реалізовувати власний творчий потенціал під час уроків і позаурочних заходів.

Більшість педагогів у своїй професійній діяльності потребують кваліфікованого психологічного супроводу. Поле діяльності практичного психолога у взаємодії з педагогами

досить широке. Найбільш актуальними для педагогів є психологічна просвіта, проведення психологічних тренінгів, допомога молодим педагогам, підвищення психологічної культури вчителя.

Про наявність великої кількості стресорів у педагогічній діяльності говорять уже давно як вітчизняні, так і зарубіжні фахівці. Суттєвим стресогенним фактором є психологічне і фізичне перевантаження педагогів, яке призводить до виснаження моральних і фізичних сил, що позначається на ефективності професійної діяльності. Саме тому важливе місце у системі психологічної допомоги посідає профілактика психологічних стресів: психогімнастика, релаксація, засоби розпізнавання стресу, використання власних психологічних ресурсів для зниження дії стрес-факторів.

Важливу роль у формуванні позитивного мікроклімату в дитячому колективі відіграє особистість класного керівника. Окремий спектр уваги психологічної служби спрямований на роботу з класними керівниками: робота методичних об'єднань, творчих груп, індивідуальні консультації, надання необхідних рекомендацій.

Найбільш актуальними формами роботи з педагогами є:

1. Психологічна просвіта, яка відбувається у вигляді виступів на:

▪ педагогічних радах, методичних об'єднаннях та лекторіях:

виступи, бажано, щоб планувалися заздалегідь і доповнювали перспективний план навчально-виховної роботи школи на рік, а також плани методичних об'єднань. Протягом навчального року може з'явитись необхідність у спеціальному висвітленні конкретної проблеми – тоді теми виступів та їхній зміст коригуються психологом. Виступ або лекція мають ознайомити вчителів із необхідними знаннями з *інклюзивної освіти* і показати, як їх можна використати на практиці. Виступаючи на педрадах або методоб'єднаннях, необхідно наводити дані, отримані в ході дослідження того чи іншого питання в школі (звичайно, усереднені). Бажано, щоб у своїх виступах психолог приділяв увагу науковій організації праці вчителів, питанням підтримки їхнього психічного здоров'я (зняття напруги, стресів) тощо. За

змістом виступи можуть бути присвячені особливостям того чи іншого віку учнів; віковим новоутворенням; особливостям розвитку певних психічних якостей (пам'ять, мислення, та ін.), розгляду психофізіологічних та психогігієнічних факторів, які впливають на навчання тощо.

- **психолого-педагогічні консиліуми** – досить поширена і дієва форма роботи. Консиліум являє собою збори, на яких педагоги, психологи та інші зацікавлені фахівці (медики, інспектори у справах неповнолітніх) радяться з приводу проблемної, нестандартної чи важкої ситуації, що пов'язана з конкретною дитиною чи класом. У ході всебічного аналізу ситуації ставиться діагноз та намічаються шляхи розв'язання проблеми. Присутність дитини чи групи, з приводу яких радяться залежить від ситуації. Слід зазначити, що інтереси дитини мають бути вищі за усе. Тому, на педагогічних радах, методичних об'єднаннях обговорюються стратегічні напрями роботи вчителів і психологів, а на консиліумі – тактичні питання розв'язання конкретних ситуацій. «Проблема психологічної готовності до навчання в середній ланці», «Роль і місце учасників навчально – виховного процесу в інноваційній діяльності ЗНЗ».
 - **круглих столів** - «Який він - сучасний учень», «Особливості роботи з дітьми з особливими потребами»;
 - **семінарів** - «Вікові та психологічні особливості підліткового та юнацького віку в умовах інклюзивного навчання», «Психолого-педагогічний аспект розвитку пізнавального інтересу в школярів з особливими потребами»;
 - **тренінгів** - «Комунікативна компетентність педагога», «Готовність педагога до інноваційної діяльності», «Подолання труднощів спілкування в колективі».
2. **Індивідуальні консультації.** Вони проводяться з учителями для спільного розв'язання міжособистісних конфліктних ситуацій з питань розвитку класу як групи, допомоги в розумінні учнів з особливими потребами та ін. Психолог має проводити консультації з адміністрацією школи, з класними керівниками, з учителями (якщо у цьому є необхідність) і за результатами досліджень.

Консультації в таких випадках проходять у вигляді рекомендацій – як усних, так і письмових. У ході консультацій необхідно актуалізувати ті психологічні поняття, які необхідні для правильного розуміння результатів досліджень. **«Фактори ризику й мотиви делінквентної поведінки в підлітків», «Способи забезпечення сприятливої психологічної атмосфери при проведенні ЗНО»**

3. Психологічна діагностика

- Психологічний супровід атестації учителів Методика "Визначення наявності стресу у педагогічних працівників" (Шеффер);
- Опитувальник "Шкала тривоги" (В.Норакідзе);
- Анкета вчителя (Р.Овчароба).
- Психологічний супровід інноваційної діяльності: анкета діагностики готовності педагогів до інноваційної діяльності, анкета «Готовність учителя до впровадження нових педагогічних технологій», методика «Здатність педагога до саморозвитку»
- Соціально-психологічний клімат - загальний емоційно – динамічний настрій, у якому відбивається система взаємостосунків, що склалася; формується на підставі суб'єктивної думки та відношення людини до оточуючої її обстановки: до людей, до умов праці, стилю керівництва. Найбільш важливим критерієм оцінки СПК є задоволеність роботою в колективі. «Анкета вивчення соціально-психологічного клімату в колективі» (Методика діагностує рівень сформованості групи як колективу і дозволяє (при багаторазовому дослідженні) простежити динаміку його розвитку.), «Оцінка способів реагування в конфлікті» (За адаптацією Н.В.Грішиної) (методика дозволяє визначити типові способи реагування на конфліктні ситуації та оцінити ступінь адаптації кожного члена колективу до спільної діяльності).
- Підвищення психологічної культури вчителя анкета «Психологічна культура вчителя», Тест на самооцінку знань з психології.

- За зовнішньою простотою тексту анкети прихована важлива професійна проблема вчителя: рефлексія з приводу власної професійної спроможності та адекватне оцінювання власних професійних якостей, серед яких психологічні знання мають бути базовими професійними характеристиками.
4. **Допомога молодим педагогам** з проблем професійного зростання, професійної деформації вчителя, дисципліни на уроці; опитувальник «Аналіз мотивації діяльності молодого педагога», методика «Інформаційна культура молодого вчителя»(Є.І. Рогов), «Індивідуальний стиль викладання» (за А.К Марковою, А.Я Нікановою),
 5. Окремої уваги психологічної служби потребує **робота з класними керівниками:** робота методичних об'єднань, творчих груп, індивідуальні консультації, надання необхідних рекомендацій

Використана література:

1. Робоча книга методиста з психологічної служби: Психологічний дайджест. Випуск / Рівне, 2010 - 67с.
2. Робота психолога з педагогічним колективом: Психологічний дайджест. Випуск 2 / Рівне, 2009 – 100с.
3. Робота психолога з підколективом / Упоряд. Т.Гончаренко. – К.: Вид. Л.Галіцина, 2005. – 120с.

Гурінчук Ольга Олександрівна,
методист кабінету координації
методичної роботи, старший
викладач кафедри педагогіки та
психології Рівненського ОШПО

Психолого-педагогічні особливості роботи з девіантними підлітками

У статті розкриваються теоретичні підходи науковців до поняття та визначення девіантної поведінки; характеризуються види і прояви девіантної поведінки підлітків; проаналізовано вплив соціальних та особистісних чинників на формування

девіантної поведінки в підлітків; визначено профілактичні заходи, спрямовані на подолання девіантної поведінки.

Ключові слова: агресія, адиктивна поведінка, акцентуації характеру, важка дитина, девіантна поведінка, підлітковий вік, профілактика, самооцінка, самосвідомість.

*Якщо ви хочете, аби підліток прийшов до вас по допомогу,
відкрив вам свою душу, – бережіть саме ті
куточки його душі,
дотик до яких він сприймає особливо хворобливо.*

В.О.Сухомлинський [11]

Актуальність теми. Соціальні кризові процеси, що відбуваються в сучасному суспільстві, негативно впливають на психологію людей, породжують тривожність і напруженість, озлобленість, жорстокість і насильство. Важкий економічний стан країни привів наше суспільство до серйозних труднощів і внутрішніх конфліктів, до значного збільшення рівня поширеності і різноманіття форм аморальних вчинків, злочинності та інших видів поведінки, що відхиляється.

В педагогічній та віковій психології проблема девіантної поведінки підлітків є однією з найбільш актуальних. В умовах перебудови суспільства процес формування образу «Я» підлітків характеризується зниженням значущості уявлень про базові морально-етичні принципи поведінки, тобто образ «Я» у девіантних підлітків за змістом відчужується від суспільства і його цінностей.

Відповідно до Закону України “Про освіту”, Національної доктрини розвитку освіти України у XXI столітті, Державної національної програми “Освіта” (“Україна XXI століття”), “Концепції виховання дітей та молоді у національній системі освіти”, проекту “Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності” виняткового значення набуває громадянське виховання, яке має забезпечити всебічний розвиток і соціальну активність особистості.

У Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності наголошується, що визначальною характеристикою громадянської зрілості

особистості є розвинена правосвідомість і висока правова культура [5].

За даними сучасних юридичних (Г.Давидов, В.Кудрявцев, Б.Сидоров та ін.), медичних (М.Буянов, В.Гіндікін та ін.), педагогічних (Б.Алмазов, А.Макаренко, В.Сухомлинський та ін.), психологічних досліджень (А.Айхорн, А.Александров, Л.Берковець, С.Болтівець, М.Боришевський, І.Булах, Л.Виготський О.Змановська А.Краковський, Ю.Клейберг, І.Кон, М.Кондратьєв, Н.Максимова, О.Матвійчук, Л.Міщик, В.Моргун, В.Оржеховська, К.Поліванова, А.Реан, В.Степанов, Т.Титаренко, В.Тюріна; Д.Фельдштейн та ін.) у значній частині сучасних підлітків за несприятливих соціальних умов формуються життєва безпорадність, соціальний нігілізм, пасивність, зневіра та байдужість до всього, молодшає вік злочинців, формуються та закріплюються різні форми девіантної поведінки [9, 11].

Психолого-педагогічні особливості підліткового віку

Підлітковий вік охоплює період розвитку дитини від 11 до 15 років. Цей період називають перехідним, тому, що в цей час відбувається перехід від дитинства до юності в фізичному, психічному і соціальному відношеннях. Перехід цей характеризується кількісними і якісними змінами в організмі підлітка. Відбувається статеве дозрівання. Змінюються стосунки з дорослими і товаришами. Яскраво виявляються прагнення до самостійності й властивих дорослим форм поведінки. Ці зміни часом проходять досить бурливо.

Нові інтереси й прагнення підлітка бувають мінливими. Стосунки із старшими, зокрема батьками і педагогами, стають складнішими, особливо якщо старші не розуміють змін, які відбуваються в особистості підлітка і продовжують ставитися до нього, як до дитини. Частішими стають, прояви негативізму, неслухняності та інші порушення норм поведінки. Тому нерідко й називають підлітковий період важким, критичним віком [10].

Справді, кризи на цьому етапі розвитку бувають, але вони не є неминучими. Цей період у житті дитини може стати й часто стає важким у виховному відношенні, якщо батьки та й інші дорослі, що оточують підлітка, не обізнані з особливостями його розвитку, не зважають на них і продовжують виховувати його так, як виховували у молодшому шкільному віці, або ж, навпаки, ставлять до нього такі вимоги, як до дорослого. Підлітки

потребують особливої уваги до себе. Труднощі у їх вихованні зникають, якщо вихователі розуміють зміни, які відбуваються в психічному житті дітей цього віку, поважають ті нові тенденції, які в ньому народжуються, і сприяють їх реалізації, відповідно реалізуючи різні види їх діяльності.

Проблема кризи підліткового віку складна. Розв'язуючи, її треба виходити з єдності біологічних змін, що настають в організмі підлітка, і змін у соціальних умовах його життя, його взаємин з ровесниками і з дорослими. Це дає можливість з'ясувати, коли виникають кризи, який вони мають характер, як вони переборюються і як позначаються на становленні особистості підлітка [6].

Один із найважливіших новоутворень підліткового віку є становлення самосвідомості.

Особливості самосвідомості підлітка формуються у зв'язку з виникненням у нього нового ставлення до себе, прагнення знаходити в собі і виявляти в своїй поведінці якості дорослого.

Об'єктивної дорослості у підлітка ще немає. Суб'єктивно ж вона виявляється:

1. В емансипації від батьків. Підлітки вимагають суверенності, незалежності, поваги до своїх таємниць. У питаннях стилю одягу, зачіски, часу повернення додому після дозвілля, вирішення шкільних і матеріальних проблем підлітки більше орієнтуються не на батьків, а на однолітків.

Однак у їх ставленні до фундаментальних аспектів соціального життя головним усе ж таки залишається вплив батьків.

2. У новому ставленні до навчання. У підлітків розвивається прагнення до самоосвіти, причому часто не пов'язане з навчанням у школі. Багато хто стає байдужим до оцінок. Іноді спостерігається розходження між інтелектуальними можливостями й успіхами в школі: можливості високі, а успіхи низькі.

3. У зовнішньому вигляді й манері одягатися. Підліток прагне визнання своєї самостійності, рівності з дорослими, хоча для цього відсутні реальні передумови – фізичні, інтелектуальні й соціальні. Лише у спеціально організованій діяльності можна створювати ситуацію в яких взаємини з дорослими (й

однолітками також) відповідали б вимогам і потребам підлітків. Провідною діяльністю в цей період стає інтимно-особистісне спілкування [2].

Отже, підлітковий вік – надзвичайно складний етап психічного розвитку. З одного боку, за рівнем та особливостями психічного розвитку підлітки ще не розпрощалися з дитинством, з іншого боку – вони вже стоять на порозі дорослого життя.

Девіантна поведінка підлітків та її чинники

У процесі взаємодії з навколишнім середовищем особистість може знаходитися у наступних сферах – *сфері нормативної поведінки та поведінки, яка відхиляється від норми.*

У сфері нормативної поведінки особистість має дотримуватися визначених норм, формалізованих у різних нормоутворюючих документах, а також закріплених у звичаях та традиціях.

Норма – існуючий у соціальній спільності чи групі стандарт, зіставлення з яким визначає прийнятність і досконалість об'єктів, процедур і продуктів діяльності. Основним змістом норм виступають вимоги суспільства. За свою багатовікову історію воно напружувало чимало соціальних, моральних, правових, побутових та інших норм. Відповідно до цього виділяють поведінку, що *відхиляється* від моральних (аморальну), правових (протиправну) та інших норм [9].

Поведінкою, що відхиляється від норми або девіантною (лат. deviatio – уклонение, de – от, via – дорога) називають систему вчинків або окремі вчинки, які суперечать прийнятим у суспільстві правовим або моральним нормам. Питанню вивчення поведінки неповнолітніх, що відхиляється від норми (девіантної), було відведено значне місце у працях педагогів, юристів, психологів, соціологів, але на теперішній час не існує єдиного трактування такого поняття.

Перші прояви девіантної поведінки спостерігаються у дітей та підлітків і часто мають особливо гострий характер. Це пояснюється як соціальним статусом дитини, так і особливостями її вікового розвитку. Схильність до девіантної поведінки може закріпитись у дитини і визначати все її подальше життя. Це робить соціальну адаптацію неповнолітніх

(дітей та підлітків) з девіантною поведінкою актуальним завданням суспільства.

Прояви девіантної поведінки у підлітковому віці:

- Алкоголізація - зловживання алкоголем, пияцтво.
- Адиктивна поведінка - підліткова наркоманія, токсикоманія.
- Агресивна поведінка.
- Психічні розлади.
- Суїцидальна поведінка.
- Протиправна (делінквентна) поведінка.

Сучасна наука відкидає твердження про обумовлену природою схильність окремих людей до протиправної поведінки. Причини протиправної поведінки підлітків необхідно шукати в *соціальних умовах* їх існування і в *особистісних* рисах, що знижують адаптивні можливості, перш за все, – в її мотиваційній сфері, ціннісних орієнтаціях, особливостях емоційно-вольової та інтелектуальної сфери. Соціальними проблемами породжуються складні життєві ситуації, під час вирішення яких людина порушує правові норми, що впливає на формування особистості. Особистісні якості ускладнюють оцінку ситуації, не дають підлітку можливості прийняти адекватне рішення, свідомо керувати своєю поведінкою, протистояти негативному впливові інших осіб.

Основні соціальні чинники правопорушень:

- загострення соціальних проблем;
- неефективна робота соціально-культурної сфери, обмежені можливості для змістовного проведення дозвілля;
- недоліки в роботі правоохоронних органів;
- низький рівень правової, педагогічної культури населення;
- поширення зловживання алкоголем, наркотичними речовинами;
- недостатній рівень соціального захисту населення;
- брак можливостей отримати соціально-психологічну допомогу.

Особистісні чинники протиправної поведінки підлітків

– це такі особливості темпераменту, пізнавальної та емоційно-вольової сфери дитини, її характеру, світогляду, мотивації та ціннісних орієнтацій, які роблять дитину чутливою до психотравмуючих ситуацій, зменшують її здатність протидіяти

негативним соціальним впливам та знаходити правомірні способи подолання труднощів. До означених чинників можна віднести наступні:

- Незадоволеність особистісних потреб, міжособистісні конфлікти.
- Загострення певних рис темпераменту (збудливість, реактивність, імпульсивність – заважає людині адаптуватися в складній ситуації або робить її більш схильною до необдуманих дій).
- Невпевненість у собі, неадекватна самооцінка.
- Акцентуації характеру.
- Особливості емоційно-вольової сфери, характеру.
- Помилкові, хибні уявлення і переконання.
- Не сформованість комунікативних дій.
- Низький культурний рівень, не сформованість соціально-корисних інтересів.
- Екстернальний локус контролю.

Соціалізація триває все життя людини, проходячи ряд етапів у різних соціальних структурах (сім'я, дитячий садок, школа, виробництво, загалом люди, суспільство в цілому). В даному випадку мова йде про соціальну дезадаптацію школярів, тобто таке пристосування їх до соціального середовища, за якого вони набувають негативного соціального досвіду, що спричиняє їх подальші протиправні вчинки.

Необхідно відмітити, що *девіантна* (тобто з відхиленням від прийнятих у даному суспільстві соціально-психологічних і моральних норм) *поведінка* спостерігається у підлітків частіше, аніж у інших вікових групах. Одна із причин – соціальна незрілість і фізіологічні особливості організму, що формується. Проявляються вони у прагненні випробовувати нові відчуття, у допитливості, цікавості, недостатній здатності прогнозувати наслідки тієї чи іншої дії, у підвищеному бажанні незалежності. Подібний сплав біологічних і соціальних факторів, мотивацій – утруднює соціальну адаптацію підлітків [4].

Профілактика правопорушень серед підлітків

На всіх етапах розвитку антигромадських вчинків потрібна робота по їх запобіганню – профілактика.

Профілактика – термін медичний, однак він найбільш підходить до визначення процесу виховання і перевиховання

дітей з відхиленнями у поведінці. Відхилення у поведінці – це свого роду „захворювання”.

Як юридичний термін **профілактика** – це складна об'єктивно обумовлена система керованої діяльності, що закономірно склалася на конкретному історичному етапі суспільного життя і яка забезпечує науково-теоретичну і практичну реалізацію заходів, спрямованих на попередження злочинів і злочинності [3].

Види профілактики класифікуються за подібністю чи відмінністю етичних і правових норм поведінки та поділяються на моральну та правову [8].

Функції профілактики:

- **діагностична** (виявлення причин і факторів відхилень у поведінці);
- **реабілітуюча** (перевиховна, спрямована на подолання негативних проявів у поведінці);
- **координуюча** (координація зусиль усіх зацікавлених виховних інститутів у попередженні і подоланні асоціальної поведінки);
- **прогностична** (передбачення можливих негативних явищ у поведінці неповнолітніх та ін.).

Всі профілактичні заходи можна розподілити на три типи:

- первинна профілактика;
- вторинна профілактика;
- третинна профілактика.

Первинна або переважна соціальна **профілактика** спрямована на збереження і розвиток умов, що сприяють здоров'ю, збереженню життя дітей і на попередження несприятливого впливу на нього факторів соціального і природного середовища. Первинна профілактика є масовою і найбільш ефективною. Вона базується на комплексному системному вивченні впливу умов і факторів соціального і природного середовища на здоров'я і розвиток дитини.

Вторинна (рання) **профілактика** є якомога раніше виявлення негативних змін в поведінці дитини, що дає можливість також попередити їх подальший розвиток. Базується на результатах масової діагностики різноманітних аспектів життєдіяльності учнів і є індивідуальною в плані корекції систем

життєдіяльності і життєзабезпечення організму.

Третинна, або цілеспрямована **профілактика** правопорушень неповнолітніх – це сукупність заходів, спрямованих на попередження переходу відхилень у поведінці в більш важку стадію. Третинна профілактика також індивідуальна, вона містить заходи по виявленню і усуненню конкретних недоліків сімейного, шкільного і суспільного виховання, а також цілеспрямовану роботу з тими підлітками, які мають відхилення в поведінці від моральних і правових норм, з окремими групами, колективами по уникненню несприятливих наслідків їх поведінки.

Можна виділити такі рівні з попередження правопорушень:

- організаційно-структурний;
- психолого-педагогічний.

На **психолого-педагогічному рівні** в різноманітних формах діяльності педагогічних колективів профілактична робота виявляється в роботі психолого-педагогічних семінарів, консилиумів – вчителів, класних керівників, працівників позашкільних установ; шкільних соціологічних служб, рад профілактики з подолання відхилень у поведінці учнів; в діяльності батьківських семінарів; в роботі різноманітних трудових об'єднань школярів, особливо на госпрозрахунковій основі. При цьому ефективним є широке застосування активних форм і методів роботи.

На **організаційно-структурному рівні** розробляються нормативні акти і методичні матеріали про взаємодію школи, органів і служб у справах неповнолітніх, батьків, державних і громадських організацій. Робота будується у комплексі взаємозв'язку вчителі – діти – батьки – соціальне середовище.

У Законі України „Про органи та служби у справах неповнолітніх та спеціальні підліткові установи” чітко визначена **структура служб для неповнолітніх, зокрема [1]:**

- спеціальні підліткові установи (навчально-виховні та лікувально-виховні заклади для неповнолітніх правопорушників);
- комітет (служба) у справах неповнолітніх;
- кримінальна міліція у справах неповнолітніх;

- слідчі підрозділи прокуратури у справах неповнолітніх;
- суди у справах неповнолітніх (заходи примусового характеру);
- приймальники-розподільники для неповнолітніх;
- притулки;
- центри медико-соціальної реабілітації неповнолітніх;
- загальноосвітні школи соціальної реабілітації.

Єдність організаційного і психолого-педагогічного рівнів дає можливість в умовах гуманізації виховного процесу формувати моральні якості учнів, виходячи з їх прав і обов'язків.

До методів і засобів профілактичної роботи з підлітками можна віднести:

- подолання неспішності учнів як засіб профілактики правопорушень;
- профілактична робота з колективом класу;
- методи корекційного впливу в роботі важковиховуваними підлітками;
- ігровий метод;
- залучення підлітків до шкільних форм самоврядування.

Психолого-педагогічна профілактика необхідна для забезпечення стійкості та стабільності навчально-педагогічних порушень, соціальної адаптації підлітків; вона потрібна для гуманізації сучасної школи [9].

Шляхи подолання таких негативних явищ як агресивна поведінка, жорстокість, злочинність в школах:

- Покращити якість інформації про шкідливість та наслідки вживання алкоголю, наркотичних речовин (випуск стіннівок, тижневиків здоров'я).
- Проводити бесіди з батьками, щодо якості проведення вільного часу їхніми дітьми; ознайомлення батьків з чинним законодавством України з метою посилення відповідальності батьків за виховання дітей.
- Залучення до навчання фахівців-практиків з різних сфер діяльності: юристів, психологів, адвокатів, представників кримінальної міліції у справах дітей.
- Проведення виховних годин: «Ти і закон», «Здоров'я – моє багатство», «Вчимося дружити» тощо.

- Підвищення позакласної та позашкільної роботи з учнями, спрямованої на формування ціннісних орієнтацій молоді.

Список рекомендованої літератури

1. ЗУ “ Про справи неповнолітніх” від 1995 року
2. Вікова та педагогічна психологія / О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук. – К.: Просвіта, 2001. – 416 с.
3. Головченко В.В., Ковальський В.С. Юридична термінологія: Довідник. – К., 1998. – 423 с.
4. Кобзар Б.С., Петухов Є.І. Запобігання відхилення у поведінці школярів. – К., 1992. – 198 с.
5. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності. – К., 2000.
6. Кочетов А.І., Верцинська Н. Н. Робота з важкими дітьми, – М. "Просвещение", 1986 р., – 243 с.
7. Лозова В.І., Троцько Г.В. Теоретичні основи виховання і навчання. – Харків, 2002.– 398 с.
8. Миньковський Г., Тузов А. «Профілактика правопорушень серед неповнолітніх». 1987 р., – 215 с.
9. Оржехівська В.М. Профілактика правопорушень.- Київ, 1996. – 347с.
10. Подоляк Л.Г. Основи вікової психології. Навчальний посіб. – К.: Главник, 2006. – 112с.
11. Сухомлинський В.О. Сто порад вчителю. Вибрані пед. твори у 5-ти т.- Т.-2.

Остапчук Ірина Степанівна,
методист кабінету інтернатних
установ РОППО

Впровадження інклюзивної освіти в навчальному закладі

Тривалий час ми нічого не чули про інклюзивну освіту. З деяких пір про неї почали говорити дуже активно. Чи означає це, що раніше проблеми, пов'язані з людьми, які потребують такої освіти, свідомо замовчувалися?

Проблема інклюзивної освіти - залучення дітей з особливими потребами до процесу навчання в умовах загальноосвітнього навчального закладу в нашому суспільстві існувала завжди. Та особливо чітко вона окреслилася наприкінці 90-х років. Цієї пори багато дітей з особливими потребами прийшли навчатися до загальноосвітніх шкіл. Цьому сприяли як економічні фактори, так і досвід зарубіжних країн, привнесений до нас. І виявилось, що наші звичайні школи та дитячі садки не готові забезпечити їм належне навчання та супровід.

Вчителі загальноосвітніх навчальних закладів просто не знали, що їм робити з такими дітьми, як їх навчати. Часто вони і зараз не знають цього. Але тоді це питання стояло особливо гостро. Адже якою була наша громадська думка - всі ті, хто потрапляє до категорії дітей з особливими потребами, повинні навчатися в спеціальних школах, а всі решта - у звичайних.

Слід віддати належне батькам дітей з особливими потребами. Вони започаткували рух за доступність звичайних шкіл та дитячих садків для своїх дітей. Об'єднуючись у громадські організації чи просто батьківські групи, вони крок за кроком просували інклюзію як систему навчання. Поступово накопичувався досвід, який з часом став у пригоді всім, хто має відношення до інклюзивної освіти.

2000 року Всеукраїнський фонд „Крок за кроком” ініціював разом з Міністерством освіти та науки України можливість пропілотувати в експериментальному режимі інклюзивну освіту як систему навчання та надання спеціальних послуг дітям з особливими потребами за місцем їх проживання. Пішов цілий рік на підготовку експериментальної програми, залучення зацікавлених шкіл та дитячих садків. 2001 року експериментальна програма була розгорнута в 27 навчальних закладах у восьми регіонах України. І тоді ж уперше до нашої мови увійшла „інклюзивна” освіта.

Останнім часом у нашому житті з'являється багато нових слів. Ми їх активно використовуємо, хоча, і не завжди розуміємо, що саме вони означають. Що ж передбачає інклюзивна освіта? І хто ж такі діти з особливими потребами?

Почну з відповіді на запитання, - „хто ж такі діти з особливими потребами”?

До цієї категорії належить дуже велика група дітей, для навчання яких необхідні якісь зміни. До цієї групи, зокрема, належать обдаровані діти. Тому що вони потребують іншого підходу в навчанні. Сюди також входять діти з особливостями психофізичного розвитку, діти з інвалідністю. Части цих всіх надзвичайно різних дітей ми називаємо дітьми з особливими освітніми потребами, і саме цей термін відображає не медичний - діагностичний, а соціальний підхід до потреб дітей.

Тут слід уточнити - не завжди діти з інвалідністю належать до числа дітей з особливими освітніми потребами. Наприклад, не всі діти з проблемами слуху чи зору є інвалідами. Але для їх якісної освіти слід зробити якісь особливі зміни.

Ми кажемо - кожна дитина, чи має вона особливі освітні потреби, чи вона має особливості культурного, мовного, релігійного характеру, може прийти до звичайної загальноосвітньої школи за місцем проживання. І це звичайна загальноосвітня школа повинна прийняти її без жодних умов. Безумовне прийняття школою дитини і є інклюзія.

Та чи готові звичайні школи до того, аби прийняти таких дітей?

Не так багато дітей, яким потрібні складні приладдя для того, щоб вони навчалися в звичайних школах. Наприклад, яке приладдя потрібне дитині, якщо в неї послаблений слух? Можливо, їй потрібен слуховий апарат. Але його, зазвичай, купують батьки. Вчителю треба лишень знати, що в дитини є цей апарат, і визначити, з якими особливостями в процесі навчання, можливо, доведеться мати справу, до яких спеціалістів слід звертатися за консультацією з питань адаптованого навчання. Також, можливо, педагогу треба знати, як допомогти дитині в тому випадку, якщо апарат зламається. Ви, мабуть, помітили часто вживане слово „можливо”. Дійсність така, що не можна завчасно передбачити, що треба буде змінювати в процесі розвитку, навчання однієї і тієї самої дитини. Всі люди з тими чи іншими порушеннями в окремих деталях не подібні один до одного.

Інша справа - пандуси та ліфти для дітей з дитячим церебральним паралічем. Так, дійсно, для того, щоб така дитина на колясці могла відвідувати звичайну загальноосвітню школу, школа має бути обладнана пандусом, ліфтом та спеціальним

туалетом. У таких випадках усім нам здається, що мова йде про надзвичайно великі гроші. Але якщо їх поділити на кількість дітей з особливими потребами, які зможуть навчатися в архітектурно адаптованих загальноосвітніх школах, то виявиться, що насправді це не дуже значні витрати.

Школа, відкрита для всіх, дає можливість усім бути обізнаними з тими проблемами, з якими стикаються діти з інвалідністю, діти з особливими освітніми потребами. І завдяки цьому ми краще розуміємо оточуючий світ, тих, хто, на нашу думку, відрізняється від нас, краще розуміємо себе. І коли з'являється необхідність зробити зміни, надати допомогу, ми робимо це без якихось вагань.

Так має бути. І ми всім суспільством повинні до цього прагнути.

Повсякденне спілкування зі своїми однолітками у загальноосвітній школі не дає можливості дитині з особливими потребами зациклитися на своїх проблемах. Це безумовний плюс.

Наше суспільство вже готове до повного розуміння необхідності впровадження інклюзії. Замисліться про те, як ми реагуємо на людину, яка зовні відрізняється від нас. Посміхаємося їй? Приймаємо такою, якою вона є? Але якщо реалізувати окремі методики, якщо готувати батьків здорових дітей до того, що їхні сини та доньки навчатимуться поряд із тими, хто потребує якихось змін для навчання та розвитку, то сама атмосфера в школі стане безбар'єрною в усіх відношеннях.

Дуже важливий момент - підготовка самих педагогів. Ми маємо допомогти їм подолати штучно створені стереотипи. А ще зрозуміти, що таке толерантність, розуміння та прийняття. І що цього в них - більш ніж достатньо.

Зараз великі зміни відбуваються на загальнодержавному рівні. Міністерство освіти та науки України всіляко підтримує інклюзію. У цей процес також включилися Міністерство праці та соціальної політики України, Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерство охорони здоров'я України та багато інших, які опікуються питаннями, пов'язаними з дітьми.

Що дуже важливо - сьогодні і держава, і громадські організації ініціюють підготовку базової Концепції інклюзивної

освіти. Концепції, яка дозволить усім нам закріпити поняття інклюзії, інклюзивної освіти, інклюзивної школи та кроків, які треба зробити для того, щоб вона реалізувалася.

Підсумовуючи вище сказане, хочу ще раз наголосити: завдання інклюзивної освіти - не перетворювати загальноосвітні школи на спеціальні чи допоміжні, а зробити все, щоб діти з особливими освітніми потребами навчалися у звичайних, здорових дитячих колективах.

Моя думка така: чим більшою увагою ми оточимо дітей, яких обділила доля, тим щирішим, добрішим, чеснішим та милосерднішим буде наше суспільство.

Соціально-психологічний супровід дітей із особливими освітніми потребами

Методичні рекомендації для практичних психологів та соціальних педагогів

Важливим показником розвитку суспільства є гуманне, турботливе й милосердне ставлення до дітей із особливими потребами, які не мають змоги вести повноцінне життя.

Прийнявши Декларацію про політику, принципи і практичну діяльність у сфері освіти осіб із особливими потребами (Саламанка, Іспанія, 1994, ЮНЕСКО, 1994 ED-99(WS)5), усі країни світу постали перед проблемою удосконалення системи навчання, виховання та соціальної адаптації дітей із порушенням психофізичного розвитку, бо саме їх, аби уникнути словесної дискримінації, стали називати такими, що мають особливі освітні потреби.

Виходячи з практики роботи, діти із затримкою психічного розвитку та легкою розумовою відсталістю становлять найчисельнішу групу серед тих, які потребують спеціальної допомоги у процесі навчання та соціальної адаптації. Вони значною мірою визначають контингент учнів, особливо початкової школи, які стійко не встигають. Для початку необхідно визначити саме поняття, зміст, типологію, причини, залежність цих вад психофізичного розвитку від соціальних умов.

Затримка психічного розвитку – існують такі причини виникнення затримки психічного розвитку дитини:

- спадковість;
- несприятливі умови виховання;
- тривалі захворювання в ранньому віці;
- недоліки у функціонуванні головного мозку;

Виділяють такі види затримки психічного розвитку.

Гармонічний психофізичний інфантилізм

Дитина не хвора, але вона і психічно, і фізично розвивається гірше, ніж її однолітки, особливо відстає емоційно-вольова сфера.

Істотних порушень зі сторони психічних процесів не спостерігається. Затримка приводить до недостатньої регуляції діяльності, мислення, запам'ятовування, зосередження уваги. Варто не поспішати з навчанням у школі. Таким дітям доцільно починати навчання на рік пізніше.

Органічний інфантилізм

Виникає внаслідок тривалого захворювання (різні інфекції, алергії, пороки серця, ОРЗ, ОРВІ)

Хворі діти відстають у психічному розвитку: вони мляві, швидко впадають у гальмівний стан, спостерігаються ознаки ослаблення емоційно-вольової сфери (інертність психічних процесів, моторики). Самооцінка зазвичай висока, ставлення до навчання негативне.

Церебрально-органічна ЗПР

Більше стосується пізнавальної діяльності, а не емоційно-вольової сфери, виникає в наслідок ураження головного мозку.

Під час неврологічного обстеження виявляються певні відхилення у формуванні нервової системи.

Працездатність знижена. Об'єм і концентрація уваги недостатні. Пам'ять слабка, порушена точна координація рухів. Є затримка мовного розвитку: бідний словник, дефекти мови. Можуть бути порушення зорового і слухового сприймання. Загальний рівень інтелекту є проміжком між нормою і розумовою відсталістю, якщо надати своєчасну допомогу, то досягнення дитини покращаться.

Затримка психічного розвитку пов'язана із педагогічною та мікросоціальною занедбаністю.

Цей вид формується у дітей із здоровою нервовою системою, але вони виховуються у несприятливих умовах.

Серед них найбільша кількість дітей, що живуть у сім'ях розумово відсталих, психічно хворих батьків, антисоціальних сім'ях.

У дітей нормальна працездатність, увага, пам'ять, вони добре орієнтуються у побутових питаннях.

Відстає запас знань та навичок необхідних у школі: дитина не вміє читати, писати та ін.

Якщо таким дітям надавати допомогу то вони будуть мати нормальний рівень навчання.

Легка розумова відсталість – виразне, незворотне, системне порушення пізнавальної діяльності, яке виникає внаслідок дифузного органічного пошкодження кори головного мозку. Слід підкреслити наявність трьох ознак:

1. Органічне дифузне ушкодження кори головного мозку.
2. Системне порушення інтелекту.
3. Виразність та незворотність цього процесу.

Брак хоча б однієї з цих умов свідчатиме про те, що ми маємо справу не з розумовою відсталістю.

Основною причиною виникнення розумової відсталості є біологічний фактор (ураження кори головного мозку).

Легка розумова відсталість - найлегший ступінь розумової відсталості, який виникає внаслідок поверхневого пошкодження кори головного мозку. У таких дітей спостерігається:

- певне відставання у розвитку локомоторних функцій;
- порівняно добре розвинене побутове мовлення;
- завдяки спеціальному навчанню діти опановують писемне мовлення, читання, хоча на письмі допускають велику кількість граматичних, стилістичних, логічних помилок;
- у дітей із легкою розумовою відсталістю можна розвинути довільну увагу, яка буде поступатися увазі дитини із нормальним психофізичним розвитком. В умовах спеціального навчання у них формується наочно-образне та елементарне вербально-логічне мислення;
- емоційно-вольова сфера у таких дітей первинно збережена, тому вони діють адекватно у доступних їхньому розумінню ситуаціях;

- характерними для легкої розумової відсталості є незрілість, інфантилізм емоцій, слабкість волі, знижена спроможність докласти зусилля.

Сьогодні педагогічна громадськість чи не найбільше обговорює проблему інтеграції дітей із порушенням психофізичного розвитку в єдину освітню систему загальноосвітньої школи.

Процес інтеграції може вважатися повноцінним, якщо забезпечує три умови:

- навчання кожної дитини відповідно до її особливих освітніх потреб і потенціального розвитку;
- можливість дитини відвідувати навчальний заклад, живучи в сім'ї, а батькам – виховувати власну дитину;
- розширення кола спілкування дитини з особливостями психофізичного розвитку та підвищення якості її соціальної адаптації.

Реалізація цих умов потребує зламу стереотипів та оволодіння новими формами роботи всіма учасниками педагогічного процесу.

Інтеграція дітей названої категорії у загальноосвітньому навчальному закладі потребує від працівників психологічної служби реалізації багатьох завдань. Так, до обстеження дитини у консультації психолог:

- вивчає особливості пізнавальної діяльності дитини;
- відображає необхідну інформацію у психолого-педагогічній характеристиці дитини.

Практичний психолог або соціальний педагог:

- сприяє рішенню батьків, за допомогою переконливих аргументів, відвідати психолого-медико-педагогічну консультацію;
- при необхідності допомагає у підготовці відповідних документів.

Після обстеження дитини у консультації та визначення програми її навчання психолог або соціальний педагог:

- діагностує динаміку розвитку дитини під впливом відповідного корекційного навчання;

- обговорює з педагогом та батьками труднощі, що можуть виникати у процесі навчання;
- вивчає розвиток особистості дитини, її комунікативних якостей.

За результатами діагностики, відповідно до виявлених проблем у розвитку пізнавальної діяльності, спілкуванні та розвитку особистості будується корекційна робота з дитиною, що передбачає:

- розвиток та корекцію пізнавальних процесів, формування їх довільності;
- збагачення дітей різноманітними знаннями про навколишнє життя і про певні взаємозв'язки між предметами та явищами;
- зміцнення працездатності дітей, їхнього вміння зосереджувати увагу і цілеспрямовано працювати;
- формування у дітей умінь ставити перед собою мету, усвідомлювати способи її досягнення, адекватно оцінювати результати;
- корекція самооцінки як важливої рушійної сили формування особистості, розвиток комунікативних якостей;
- корекція емоційних порушень та патологічних рис характеру.

Залежно від змісту і поставлених завдань корекційно-розвивальна робота може бути груповою чи індивідуальною, проте це завжди психологічна робота, і вона не може зводитися до виконання функцій педагога.

Важливу роль у роботі з дітьми відіграє і соціальний педагог, який сприяє соціальній адаптації дитини в загальній системі соціальних відносин та взаємодій виконуючи такі завдання:

- формування позитивного ставлення до себе;
- оптимізацію спілкування з однолітками, педагогами;
- заохочення до виявлення особистих пізнавальних інтересів дитини, її самостійності;
- допомога у професійному самовизначенні.

Реалізувати ці завдання можна шляхом розширення сфери соціальних контактів дітей із особливими освітніми потребами а саме:

- сприяти відвідуванню та посильній участі цих дітей у шкільних святах, концертах, виставках, конкурсах дитячої творчості та ін.;
- залучення волонтерів до роботи з особливими дітьми;

У результаті цього діти долучаються до всіх соціальних систем, структур, соціальних зв'язків, беруть активну участь в основних сферах життя і діяльності суспільства, готуються до повноцінного дорослого життя, самореалізації та розкриття як особистості.

Найдосконаліша інтеграція дітей з особливими освітніми потребами в загальноосвітній школі не знімає проблеми психологічної роботи з батьками. Мета такої роботи насамперед полягає в тому, щоб допомогти їм прийняти реальні освітні потреби дитини і залучити їх до співпраці в її навчанні. Все це неможливо здійснити без вивчення психологічних особливостей батьків дітей з порушенням психофізичного розвитку для того, щоб зрозуміти мотиви їхньої поведінки, їхні тривоги, а часто й агресивність.

Умовно батьків, які виховують дитину з вадами психофізичного розвитку можна розділити на такі категорії:

1. Батьки, які не приймають дитину із психофізичними вадою як таку, не визнають її неподібності до всіх інших дітей, уникають психолого-медико-педагогічної консультації і намагаються навчати дитину на загальних засадах.
2. Батьки тих дітей, порушення пізнавальної діяльності яких виражені не різко, її неуспішність стає для них неприємним відкриттям. Такі батьки пізніше схильні звинувачувати у навчальних труднощах дитини педагога, вступати в затяжні і виснажливі для обох сторін конфлікти.
3. Батьки, які неспроможні приділяти належну увагу вихованню і розвитку дитини.
4. Батьки, які усвідомлюють проблеми своєї дитини і шукають оптимальних шляхів допомогти їй.

Практика показує, що батьки всіх категорій потребують допомоги як практичного психолога, так і соціального педагога у таких питаннях:

- вирішення конфліктних ситуацій, які виникають між батьками і педагогами;
- корекція ставлення всіх членів сім'ї до дитини з особливими потребами;
- підвищення психолого-педагогічної культури батьків;
- допомога у створенні громадських організацій сімей, які мають дітей із особливими потребами, активна участь у їхній діяльності;
- сприяння в наданні матеріальної та побутової допомоги сім'ї, яка має дитину з особливими потребами.

Отже, усі напрямки роботи з дитячим і педагогічним колективом, а також із батьками в умовах інтегрованого навчання дітей, із особливими освітніми потребами в загальноосвітній школі потребують розширення знань і практичних навичок соціальних педагогів, практичних психологів та педагогів.

Список літератури

1. Ілляшенко Т. Затримка психічного розвитку дітей: причини виникнення та корекція. Кроки до компетентності та інтеграції в суспільство: Науково-методичний збірник / За ред. Н. Софій, І. Єрмакова та ін.. – К.: Контекст, 2000.
2. Бітянова М. Р. Психолог у школі: зміст діяльності і технології / М. Р. Бітянова. – К. : Главник, 2007. – 160 с.
3. Інтеграція дітей з освітніми потребами у загальноосвітньому навчальному закладі / Т. Ілляшенко // Психолог, 2009. – №10. – с.14-18.
4. Максимова Н.Ю., Милютина Е.Л. Курс лекцій по детской патопсихологии: Учебное пособие. – Ростов н/Д.: Феникс, 2000.
5. Нижник О. Допомога дітям з особливими потребами: Психолог. Бібліотека. – К.: Главник, 2004.
6. Свиредко С.І. Формування культури здоров'я дитини в сім'ї. Кроки до компетентності та інтеграції в суспільство:

Науково-методичний збірник / За ред. Н. Софій, І. Єрмакова та ін.. – К.: Контекст, 2000.

7. Стадненко Н.М.та ін.. Методика діагностики інтелектуального розвитку молодших школярів. – Кам'янець-Подільський: Зволейко Д.Г.,2006.
8. Сухомлинський В.О. Батьківська педагогіка. – К.: Радянська школа, 1978. – С.4 – 12.
9. Левчук С.С., Штундер А.В.,методисти Сквирського РМК